

Як воно починалось

Борис Антоненко-Давидович

Синові Євгену

Якось мій син-шестикласник зацікавився тими далекими часами, коли я сам був хлопчаком і вчився в середній школі. Слухаючи мою розповідь і водночас думаючи про щось своє, син раптом спитав мене:

— А яка напруга електричного струму була тоді в тій квартирі, де ти, тату, жив,— теж 220, як у нас тепер?

— Ніякої напруги не було.

— Як це так? — здивовано розплющив син очі.

— Бо не було електрики. Не було не тільки в нашій квартирі, а взагалі в усьому нашому місті не було.

— Електрики не було? — ще більше здивувався син.— А як же тоді показували фільми в кіно?

— Ніяк, бо не було тоді ні фільмів, ні кіно.

Уявити собі такий час, коли люди обходилися без електрики, радіо, кіно й авіації, що давно вже вкорінилися в нашому побуті, синові так важко, аж він закліпав повіками.

— Це все, сину, почалося тільки за мого дитинства, на світанку XX сторіччя, цієї ери революцій і чудесних винаходів, що полегшили людську працю й дали людям стільки вигод у житті.

— Як же воно починалось? Розкажи мені, тату, це дуже цікаво! — попросив мене син, і я став розповідати.

СВІТЛО В ІМЛІ

Глибока осінь зависла над невеликим повітовим містом Охтиркою. Січе дрібна мжичка, мрячно й холодно. Пройди трохи вбік від забрукованого центру міста — і ти побачиш посеред вулиці загрузлого в багнюці воза, з якого хазяїн випряг з одчаю коня й поїхав наохляп додому. Поза центральною вулицею, де світять чотири газові ліхтарі на все місто, скоро зайде ранній осінній вечір, лягає непроглядна тьма, яку не можуть здолати кволі вогники гасівок, що тьмяно поблискують крізь вікна старосвітських одноповерхових будиночків. У всьому місті є тільки три світляні точки. Це парові млини Курила та Виноградова й ще велика мануфактурна крамниця Пономарьова, де світить електрика від малопотужного динаміка на цих млинах. Коло великої вітрини пономарьовської крамниці завжди людно. Людей, як метеликів вогонь, приваблює до себе єдина електрична лампочка, яка освітлює вітрину. Вони ще гаразд не знають, як зветься ця новина, що її завіз сюди хтосьна-звідки багатій,— одні непевно вимовляють чудне нове слово "лектричиство", дехто виправляє на "лепестричиство", а більшість каже по-своєму — "штучний вогонь". І часом чути, як хтось, поблискуючи очима, в

захваті шепоче сам до. себе:

— Диви, до чого додумалась людина!

Через рік Пономарьов утнув на подив усьому місту ще більше чудо: поставив серед вітрини іграшкового зайця з морквою в передніх лапах, і той заєць, тільки-но ввечері засвічувалась електрична лампочка, весь час підносив собі до рота моркву. Невже та чудодійна сила, що беззвучно засвічує через дріт електричну лампочку, рухає заячі лапи з морквою!

Так, це була та електрика, яка, виявляється, дає людям не тільки світло, а може рухати й механізми. Незабаром стало відомо, що в нашому губернському місті Харкові пішов по одній колії електричний трамвай, загрожуючи витіснити з вулиць стару "конку" — металеві вагони, яких підтюпцем тягли по рейках впряжені коні.

Аж ось 1910 року і в нашому місті збудували першу електростанцію. Мій батько, який на той час мусив через залізничну катастрофу кинути свою працю машиніста, пішов працювати туди електромонтером. Щодня він зрання до пізнього вечора проводив електрику в різні контори, крамниці та квартири крамарів і урядовців, але йому кортіло освітити чарівним світлом і нашу квартиру. Проти цього рішуче заперечила квартирна хазяйка:

— Що ви! Зробити електричне освітлення, щоб хату спалило? І не думайте!.. Електричний дзвінок — то ще так-сяк, хоч і така штука дуже небезпечна, а про ті електричні лампочки, що сліплять очі,— і слухати не хочу!..

Довго батькові довелося умовляти стару, всяко переконувати, що ніяка небезпека від електрики не загрожує, поки хазяйка нарешті піддалася: важко зітхнула й, махнувши рукою, пробурмотіла:

— Та робіть уже, як знаєте. Мабуть, від цієї диявольської напасті нікуди вже не втечеш!..

Одного осіннього вечора засвітилася електрика і в нашій квартирі. Це було справжнє свято, яке затьмарила, на жаль, другого дня двійка за домашнє завдання. Адже я цілий вечір не міг одвести очей від сяйва лампочки, що владно вабила до себе й переносила думку в казковий світ новітньої техніки...

ЖИВІ КАРТИНИ

На Сінному майдані, де звичайно неділями торгували сіном, завжди на великодні свята було людно й весело. Тут крутилася під звуки катеринки карусель, високо вгору здіймалися гойдалки, продавали морозиво й насіння. Та нас, хлопчаків, найбільше вабила до себе таємнича, нашвидку збудована з дощок, довгаста буда з загадковою назвою "Паноптикум". Спритний дідок, що привозив на великдень цю сумішку музею, панорами й звіринця, брав з кожного десять копійок і впускав до паноптикуму, де можна було побачити воскові постаті якоїсь знаменитої розбійниці, сіамських близнят, забитого під Цусімою японського матроса, невеликого живого крокодила і панораму з краєвидами Каїра й розбоем на Балканах турецьких башибузуків.

На великдень 1909 року паноптикум приїхав до міста з новим чудом: крім відомих уже воскових постатей, там за додаткового п'ятака показували в окремому темному

відсіку "живі картини". Живі картини? Досі я бачив у школі тільки картини "Чарівного ліхтаря" — примітивного попередника сучасного фільмоскопа, а це живі картини. Всю мою істоту нестримно тягло за дощану стінку, відкіля долітали вигуки подиву й захоплення та сміх глядачів. Тепер до паноптикуму плавом пливли не тільки дітлахи, а й дорослі: ще б пак, кому не кортить, хоч краєм ока, глянути на чудодійні "живі картини", де на величбму шматі полотна люди бігають, падають, б'ються, як живі! Я ледве прошмигнув між ногами дорослих і, затаївши дух, принишк у кромішній тьмі. І раптом на полотні щось замигтіло, блиснуло, і я побачив там якогось хлопця, який, перекидаючи стільці, раз у раз падаючи й розбиваючи тарілки, склянки, статуетки, тікав від поліцая в трикутному наполеонівському капелюсі... Ця біганина тривала не більше як п'ять хвилин, знову стало темно, і хазяїн паноптикуму сквапно почав випихати надвір глядачів, щоб впустити нову партію цікавих.

Я вийшов на освітлений весняним сонцем святковий майдан, як із казки, і пішов на велику жертву: віддав свої останні п'ятнадцять копійок, щоб, не оглядаючись ні на що в паноптикумі, знову побачити, як біжить, перекидаючи посуд, чорнявий хлопчисько від поліцая. Я подивився, чи, власне, проковтнув очима вдруге щойно бачене й міг би ще дивитись не знати скільки разів цей коротенький смішний епізод, щоб збагнути таємницю нового чуда прогресу.

Техніка, зробивши якесь відкриття, швидко освоює його і простує далі. Через рік у місті з'явилися одночасно два ілюзіони, як тоді звались кінотеатри,—"Чари" й "Ліра", де щовечора демонструвались три сеанси, що складалися кожний з трьох частин — видова, драма й комічна. Трохи згодом ілюзіони стали називатися синематографами, а ще далі кінематографами, поки нарешті набули своєї теперішньої назви — кінотеатр, або скорочено — кіно. Між школярами тоді вважалося за велике щастя дістати десь хоч один кадр плівки цього "великого німого", який заволодів нашими думками й мріями.

Довгий час, щоб оживити сеанси німого кіно, демонстрування фільмів супроводжувала гра на роялі, але десь 1913 року вперше в нашому місті пустили озвучену "Оборону Севастополя". Та це була примітивна спроба, позбавлена сучасної звукової апаратури. За екраном сидів військовий духовий оркестр, який грав бравурні марші, а коли в картині стріляли гармати, за екраном гучно бухав барабан. Директор кінотеатру й сторож раз у раз кричали за лаштунками: "Давай!", "Єсть!", "Урра-а-а!" Це мало оживляти німі постаті солдатів у фільмі, які заряджали на батареях гармати й стріляли. Але й цей безперервний галас за екраном під супровід духової музики й удари барабана справляв на глядачів велике враження й здавався якимось новим кроком у кіномистецтві. Та це був крок на місці. Лиш за Радянської влади, наприкінці 20-х років, "великий німий" заговорив по-справжньому, так як ми чуємо його тепер у кіно.

ВОСКРЕСЛИЙ ІКАР

З багатьох античних міфів на мене чи не найбільше враження справляв міф про людинолюбця Прометея, який ніби вкрав у богів вогонь, щоб передати його людям, і міф про Ікара, першу людину, що знялась на крилах у небо. Він ніби змайстрував собі

крила з пір'я, склеєного до купи воском. Прагнучи пізнати таємниці високості, Ікар піднісся занадто близько до сонця, за що розгніваний цар богів Юпітер наказав сонцю розтопити віск крил, від чого Ікар упав у море й потонув. Образ хоч і поверженого, але прекрасного в своїй сміливості Ікара заповнив мої мрії, витиснувши казкових Івасика-Телесика, що літав на "гусях-лебедях", та Івана-царевича, якого носив під хмарами орел. Не раз мені марилося: от зробити б і собі з чогось крила, злізти на височенну Успенську дзвіницю, що правила в місті за пожежну каланчу, та й плигнути з неї на тих крилах. А ще ліпше, коли б вигадали таку машину, що підіймала б тебе на крилах з землі, тоді можна було б спробувати політати. Але таких машин не було. Якщо люди й підіймалися досі в повітря, то тільки на повітряних кулях. І мрії лишалися мріями... А втім, десь 1909 року стали писати в газетах, що вигадано гвинт, який всвердлюється в повітря, а трохи згодом повідомили, що такий гвинт, чи пропелер, доданий до видовженої повітряної кулі, створив за кордоном дирижабль. Минуло кілька місяців, і в газетах та журналах можна було прочитати про перші літальні машини — аероплани й відважних людей — авіаторів, що знімаються в повітря на тих машинах. Нове, досі невідоме слово "авіація" так зацікавило великих і малих, що коли до міста приїхав лектор, який мав розповісти про таємниці літальних машин, в залу, де відбувалась лекція, важко було протовпитись. Лектор оповідав про польоти американців братів Райт, про успіхи французького авіатора Блеріо і продемонстрував літання маленького пропелера. Пущений з спіральної залізної палички, пропелер плавко пролетів половину зали, викликаючи захоплення глядачів-школярів. Незабаром такі пропелери стали продавати як модну іграшку по крамницях. Нас, дітлахів, уже не вабили тепер паперові змії, яких ми запускали раніш у повітря на вигоні за містом; тепер кожний із нас мріяв придбати собі цей маленький залізний пропелер, що десь у світах підіймав над землею справжню літальну машину. Через рік мені пощастило побачити випадково і саму літальну машину.

Влітку 1910 року мати поїхала зі мною до Харкова в гості до родичів. Дітей у тих родичів не було, і, щоб я не нудився весь час між дорослими, мене познайомили з сусідським хлопчиком Вітею, моїм однолітком. Вітя охоче водив мене по харківських вулицях, де що не крок, то й побачиш якесь чудо великого міста. Для Віті це вже було не новина, а я витріщав очі і на конку, і на трамвай, і на поодинокі автомобілі, яких ще зроду не бачив. А в неділю, нишком від дорослих, він повів мене далеко за місто глянути на таке, що навіть і йому було первиною. Ще в суботу він таємничо прочитав мені наклеєну на паркані афішу, в якій повідомлялося, що з дозволу начальства відомий спортсмен і улюбленець публіки Уточкін, буде демонструвати польоти на літальній машині на іподромі, де звичайно бували кінські перегони.

Скільки коштують квитки — Вітя не прочитав, бо однаково в нас на це не було грошей, а просити в батьків на таке непевне діло було ризиковано: нас могли й зовсім не пустити на той далекий іподром, де напевно буде сила народу. Вітя тільки прочитав для чогось, що, в разі політ не відбудеться, гроші повертаються назад. Це нас насторожило: значить, це ще хто зна, чи зможе той Уточкін полетіти, чи нічого в нього

не вийде з його наміру. Та це й зрозуміло: летіти вгору — не з ґанку стрибати, тут, як у приказці: казала Настя, як удасться!

На вулицях, що вели на іподром, було людно. На конках, які їхали вгору по Сумській, було напхом набито людей. Усе те линуло подивитись, як людина здійсниться в повітря. Коло високого паркану, що огорожував іподром, було людське стовпище, над яким височіли кінні городові. Раз у раз вони вигукували: "Осади назад!" і разом з пішими поліцаями відтискали людей від паркану. Я з Вітею довго бігав навколо високої дерев'яної огорожі, поки, нарешті, знайшов вільну шпаринку й прикипів до неї.

На широкому полі іподрому, то плигаючи, то несучись над самісінькою землею, деркотіло щось незграбне й біле, схоже на величезного жука. Гомін став переходити на тисячоголосий рев, і юрба безбілетних цікавих не витримала загальної напруги. Людська хвиля перемахнула й мене з Вітею за огорожу. Ми побігли разом з іншими до літальної машини, що саме спинилась на середині поля. Надбігли за нами люди притиснули мене майже впритул до самої машини, яку я спрагло розглядав. Невелика споруда з полотна, металевих дудочок і чотирьох коліс, з яких два під крилами були завбільшки з велосипедні колеса, а задні, під хвостом літака, далеко менші, — мало була подібна на машину. Хіба що невеликий бачок, маленький моторчик та блискучий пропелер нагадували глядачам, що це все ж таки машина. Коли ж глянути на маленьке бамбукове сидіння для пілота, схоже на дитяче кріселко, й бамбукову поперечку — під ноги, то можна було подумати, що перед тобою якийсь складний пристрій для акробатичних циркових номерів. Так виглядав перший літак на світанку нашої авіації!.. Та мене не менш цікавив і сам новітній Ікар, який не побоявся тепер, що червнєве сонце розтопить його полотняні крила. Подейкували, що ці сміливці, які зважуються долати в собі природжений страх людини перед височінню і літають у повітрі, чимось схожі в обличчі на птахів. Але перед моїми очима був звичайний чоловік, що, хоч і мав пташине прізвище, але зовсім не літальне — Уточкін. Він сидів у своєму бамбуковому кріселку, щось пояснював надбіг-лим простим людям, з одягу видати — майстеровщині, й на щось скаржився. Сам Уточкін вважав свій сьогоднішній політ за невдалий, бо, за його словами, інколи йому щастило підійматися аж на п'ять сажнів, а сьогодні він злітав тільки на півтора-два аршини...

З своєї шпарини у паркані я не бачив, чи таки літав Уточкін над поверхнею землі, чи його літальна машина лише підстрибувала. В цей час надбігла публіка чистіша — в білих накрохмалених манішках і капелюхах-"ко-телках". Вона припізнилася, бо сиділа на верхніх ярусах іподромного амфітеатру, відкіля здавалося, що Уточкін тільки кружляє по іподрому, а не літає.

— Ніякого польоту не відбулося! Шантаж! Гроші за квитки назад! — вигукували ці панки ще здалека, обурено розмахуючи руками. Але в Уточкіна знайшлися несподівані захисники. Це були вуличні хлопчиська, що добрали способу нишком пролізти на іподром зайцями й щоб бути непомітними, тихенько лежали під час польоту на траві подалі від амфітеатру. Вони-то й бачили на власні очі, що літальна машина не тільки бігала й підстрибувала на землі, але й підлітала. Хай не високо й не далеко, та все ж

одривалася від землі...

Однак з іподрому більшість людей розходилася розчарована. Чулися навіть слова маловірів:

— Сказано — людина не птах, тож літати не може.

Я повертався з якимось роздвоєним почуттям: був на польоті к самого польоту не бачив; вперше в житті побачив авіатора, але ніяк не міг позбутися враження, що на бамбуковому сидінні був акробат, у якого сьогодні не вдався його головний трюк.

Мені й на думку тоді не спадало, що прийде такий час, коли літак стане доступний кожному, як вагон поїзда. Лиш через двадцять років після того я вперше полетів у тому ж Харкові на пасажирському літаку. І коли літак, пробігши по стартовій доріжці, непомітно одірвався від землі й знявся в повітря, я нараз відчув велику радість. Радість за здійснення давньої людської мрії і гордість за проникливий людський розум.

Я замовк, а син сидів тихо, чи то чекаючи на дальшу розповідь, чи замислившись над міфом, що став дійсністю, й загиблим Ікаром, який воскрес в образі сучасного пілота.

— Отак, сину, воно починалося, а до чого дійшло — ти сам бачиш сьогодні. Але зверни увагу, мій хлопчику,— все починалося з мрії. Мрія оберталася згодом у легенду про вогонь Прометеїв, у міф про Ікара та його крила, в казку про килим-літак і скатертину-самоданку. І всі ці мрії обернулися в дійсність, в епоху електрики, авіації й автоматики...

Колись ти так само, як я тобі зараз, будеш розповідати своїм дітям і онукам, як літав зі мною над хмарами на комфортабельному літаку ТУ-114, згадаєш атомний криголам "Ленін" і наші сьогоднішні кібернетичні обчислювальні машини. Твоїм дітям видаватиметься все це занадто простим. Подумай тільки, які чудесні відкриття та винаходи несе людству ера розщепленого атома й кібернетики!

Мене тоді вже не буде — так-так, синку,— ніхто не вічний на землі, вічна лиш людська думка, що безнастанно лине вперед і вгору. А думці завжди передує мрія. Вона, як крила, підносить нашу думку над дріб'язком щоденного і несе її у незначну далечінь прийдешнього. Тож не бійтесь і не соромтесь ні ти, сину, ні ви, мої далекі нащадки, мріяти. Хай вічно живе мрія!